

Д.С.Пасічник

*Київський національний лінгвістичний
університет*

**ОБРАЗ ШАЙТАНА В РОМАНАХ «МЕНЕ НАЗИВАЮТЬ ЧЕРВОНИЙ»
І «ХАЗАРСЬКИЙ СЛОВНИК» ПИСЬМЕННИКІВ-ПОСТМОДЕРНІСТІВ
XXІ СТОЛІТТЯ – ОРХАНА ПАМУКА ТА МІЛОРАДА ПАВИЧА**

Інтерес до творчості турецького письменника Орхана Памука значно зріс після того, як він став лауреатом Нобелівської премії в області літератури. Відтоді як Мілорада Павича назвали першим постмодерністом ХХІ ст., коли сам він був сучасником ХХ, його творчість привернула увагу широких читачьких кіл. Літературна течія, до якої вони належать – постмодернізм – переконливо довів, що в його межах цих самих меж насправді немає, і кожен новий автор, кожна нова книга прокладають собі дорогу до сердець читачів.

У статі авторка поставила собі за мету дослідити, використовуючи метод зіставлення, один із найвідоміших архетипів – архетип Диявола, послуговуючись тими образами, які створили ці два автори. Предметом дослідження стали дві знакові книжки О.Памука та М.Павича – відповідно “Мене називають Червоний” та “Хазарський словник”. Постаті цих письменників, і в першу чергу, Орхана Памука, дедалі більше цікавлять читача, і завдяки цьому автори можуть донести до нього часточку своєї культури, познайомити ближче зі своєю історією, еством свого народу. Сьогодні ми спостерігаємо переплетіння культур; Європа тягнеться до тасмничого Сходу, а Схід хоче увійти в довіру до зрілої та досвідченої Європи.

В своєму романі “Мене називають Червоний” Орхан Памук на широкому історичному тлі розкриває багато образів, та одним з найяскравіших і найцікавіших для жителів Європи, є, насамперед, архетип Шайтана, який, з огляду на приналежність автора до мусульманства, є невід’ємною складовою цієї релігійної конфесії. Детальний аналіз образу Шайтана в романі О.Памука допоможе нам якнайкраще розкрити сукупний образ Сходу в очах європейців, і зокрема українців. Для порівняння авторкою було обрано образ Шайтана в романі “Хазарський словник”, написаного європейцем, сербом Мілорадом Павичем, який постійно звертається до турецької культури в своїй творчості.

Упродовж віків існувала й продовжувала набувати нових форм макротеорія “боротьби добра і зла”. У ній можна виокремити багато різних контекстів, але все-ж таки найбільшим і найзначущим є контекст релігійний, свого роду метафізична похідна подальших варіантів. Визначити, що ж є добром, а що – злом, у принципі, неважко. В усіх релігіях світу – це *божественна* і *диявольська* сутності. Розглядаючи кожну окрему релігію, ми постійно стикаємося з тим самим – його не складно виокремити з усього іншого: в християнстві – це Бог-батько і, на противагу йому, – Сатана, в іудаїзмі – це Іегова й Асмодей, в ісламі божественним є Аллах, а диявольське належить Ібілісу, або Шайтану. Такий стан речей, таке незмінне впродовж століть бачення і трактування релігійної картини світу, завжди привертало до себе увагу, причому не обов’язково своєю “божественною” складовою.

Присутність у світі могутньої антагоністичної злої сили людина відчувала з сивої давнини, і бажання пізнати цю силу, це «диявольське начало», штовхало людину до магії, демонізму та містики. Якщо в Середньовіччі інтерес до диявольського переслідувався і карався, то ближче до ХІХ ст. над цим питанням починають замислюватися представники романтизму – вони використовують дияволичне в образах людської суті – з’являються демонізми сумнівів, заперечення, честолюбства, бунту, егоїзму і навіть суму та печалі. Романтики використовують «присутність диявола» для посилення фантастично-страхітливого у своїх казках (Шаміссо, Гофман тощо); поети зображують Каїна, Мефістофеля (Байрон), присвячують Сатані поеми (Бодлер). Твори Гете і Бул-

гакова знайшли своє визнання не без допомоги “диявольського елемента”. Відтак можна стверджувати, що містичний образ Диявола дуже цікавив поетів і письменників, насамперед європейців, тоді як мусульманський світ «стримував» своє ставлення до цієї «слизької» складової антагонізму добра і зла. Сьогоднішній, принаймні, літературний, ісламський світ, виявляє певну готовність до осмислення цього питання, хоча в окремих випадках традиціоналізм бере гору – згадаймо Салмана Рушді з його «Сатанинськими віршами»¹.

У 1995 р. турецький письменник-постмодерніст Орхан Памук опублікував свій роман “Benim adım Kırmızı” (“Мене називають Червоний”). Майже відразу книга стала культовою в Туреччині та за її межами, а її автор – головним відкриттям турецької прози за весь час її існування. Цей роман став вагомим внеском письменника в літературну спадщину постмодерну. Він складається з 59 глав, в кожній з яких оповідь ведеться від першої особи: у книзі розкривається історія приятелів-учнів художньої школи, одного з яких було вбито. Складний детективний сюжет доповнюється прекрасними описами технік малювання, стосунків між людьми і ставлення до образотворчого мистецтва в Османській імперії. Для нас особливо цікавою є 47-а глава – “Я – шайтан”.

У 1984 р. світ побачив найвідоміший твір сербського письменника Мілорада Павича “Хазарський словник”. Цей роман-лексикон, за який автора було номіновано на Нобелівську премію в галузі літератури, не має сюжету в повному розумінні цього слова; центральною темою роману є процес переходу хазарського народу в іудаїзм; у книзі-словнику записано дискусію хазарського правителя про вибір нової віри для свого народу з представниками трьох найбільших релігій – християнства, іудаїзму й мусульманства. У словнику, що складається з трьох частин, подається інформація про різних людей та події, які стосувалися «хазарського» питання. Цікавим є також те, що у романі в трьох різних іпостасях подається образ Шайтана – з погляду трьох релігій, і, найголовніше, з погляду самого автора.

На нашу думку, інтерпретація цього образу обома письменниками є цінною і цікавою – адже вони є представниками двох різних культур і релігій, і перший розкриває образ Шайтана, що є прямим носієм цієї культури, а інший – очима й почуттями “іноземця” в цій самій культурі.

Хто такий, врешті рещт, Шайтан?.. В ісламській релігії – це *янгол*, який не підкорився волі Аллаха, і був вигнаний з Раю. Аллах створив з глини Адама і вдихнув в нього життя, і наказав янголам підкорятися Адамові. Ібліс-Шайтан не підкорився, мотивуючи це тим, що сам він був створений з вогню, то чому ж має він підкорятися тому, хто створений з глини? У Корані акт цієї непокори згадується 7 разів – сури 2, 7, 15, 17, 18, 20, 38. Ібліс каже Аллахові – “*Я кращий за нього: Ти створив мене з вогню, а його створив із глини*” (Коран 38:77(76)). Це і стало причиною скинення Ібліса волею Аллаха з небес.

Орхан Памук ототожнює ім’я Шайтана з іменем Ібліса, тоді коли насправді саме Ібліс є янголом-вигнанцем, а шайтани – це його слуги. Це, напевно, робиться з ряду причин, першою з яких є вербально-комунікативна – слово «шайтан» зустрічається в розмовній мові набагато частіше, і, крім того, воно більш відоме європейцям. Автор надає Шайтанові певних людських рис – і той вже любить “*запах червоного перцю, підсмаженого на оливковому маслі, дощ, що падає в нерухоме море в годину світанку, раптовий жіночий силует в краєчку розкритого вікна, мовчання, роздуми й терпіння...*” За якусь мить Шайтан з того ефемерного й метафізичного, що можна лише рап-

¹ А.С.Рушді – британський письменник індійського походження. Критика відносить його до магичних реалістів. У 1988 році написав роман “Сатанинські вірші”, де один із персонажів списаний з пророка Мухаммеда. Іранський аятола Хомейні публічно прокляв Рушді в своїй фетві, і засудив його на смерть. Оскільки аятола Хомейні помер, не скасувавши фетви, вона залишилась в силі назавжди.

том відчути, вірити або не вірити в нього, перетворюється на когось набагато ближчого, когось знайомого, когось з плоті й крові.

У Павича ми бачимо одразу трьох шайтанів у широкому розумінні – християнського, іудейського й мусульманського. Він не ототожнює їх, бо це неможливо, проте наділяє їх схожими фізичними рисами (іудейський диявол Асмодей, якого Павич втілює в образі Єфросинії Лукаревич, має ту саму фізичну рису, що й шайтан Ябір Ібн Акшані – *“по два великих пальці на обох руках”*). У цьому є сенс – адже форма не має впливу на те, що всередині. Диявол – один, але під впливом різних культур він приймає різний вигляд.

У монолозі Шайтана з “Мене називають Червоний” бачимо ту якість, яка споконвіку характеризувала його та його “двійників” в інших релігіях – він виявляє свою мудрість й ерудованість. Здатність до формально-логічної побудови вважалася особливою рисою диявола; Шайтан Памука розмірковує про свою долю і своє положення в світі: *“У мене є гордість і через неї зіпсувалися мої стосунки з Аллахом», «...не я – джерело усього зла та усіх гріхів, що кояться в світі”, “...не стою я за кожною дитиною, що каже неправду; за кожним, хто каже лестощі...”*, він розмірковує про людину, звертаючи свої слова до Аллаха: *“Хіба не Ти змусив янголів коритися людині, не ти навчив людей зухвалості? Тепер вони роблять те, чому навчилися від твоїх янголів, вклоняються самим собі й себе розміщують у центрі всесвіту”*. Таким чином, Шайтан у Памука водночас виправдовує себе і грає роль мораліста, він зовсім не схожий на ті стереотипні образи диявола, які оточують нас.

Як уже зазначалося раніше, в “Хозарському словнику” шайтан має власне ім’я – йому, як і двом іншим дияволам, присвячені окремі статті – *“Ябір ібн Акшані (XVII ст.) – за переконаннями лютністів² з Анатолії, деякий час це ім’я належало шайтанові... Ібн Акшані сам був винятково талановитим музикантом. Зберігся запис однієї мелодії, з якої зрозуміло, що під час гри він використовував більше десяти пальців. Він не мав тіні й носив на обличчі невеликі очі, ніби дві напіввсохлі калюшки”*. Шайтан у Павича – є яскраво вираженим елементом містичного, крім того, багато в чому є продуктом уяви самого автора – адже імена ми даємо тоді, коли хочемо щось неназване зробити своїм – так, Єфросинія Лукаревич, Нікон Севаст та Ябір ібн Акшані є тим, що належить автору, його власною міфологією, не дарма Павича називають творцем нових міфів. Павич показує читачеві, що кожен з нас має право на «свого» диявола, тоді як Шайтан Памука має право на кожного з нас. Ябір ібн Акшані – смертний, його може вбити звичайна людина: *“Помер він легко й швидко, ніби заснув, і під ним в цю мить з’явилася тінь, можливо, лише для того, щоб зустріти його тіло”*, але в той самий час він може дарувати людині вічне життя і позбавляти її мови: *“Атех вирішила добровільно вирушити в третє пекло, ісламське, віддатися в руки Ібліса... він позбавив Атех статі, засудив її забути всі свої вірші та свою мову, за винятком одного слова – “Ку”, при цьому подарувавши їй вічне життя”*. У той час Шайтан з “Мене називають Червоний” – безсмертний.

Памук у главі “Я – шайтан” синтезує всю інформацію стосовно цього персонажа – від згадування його в сурах священної Книги до ритуалу джамра, причиною якого якраз і є шайтан – *“уже сотні років мене безжально побивають камінням і проклинають”*³. Автор вдається до певних розмірковувань, вкладаючи їх у уста шайтана, але все ж таки він дотримується того, що є загальновідомим і прийнятним в ісламському світі, не вдаючись до свого міфотворення.

Памук окреслює образ Шайтана так, як і належить мусульманину – обережно, виважено, і навіть, якщо він додає Шайтанові конкретних особливих рис, він залишає міф таким, яким він був завжди – можна вжити слово *“переказує”*, автор ніби додає нового кольору потемнілій від старості фресці. Памук розкриває нам “відомого” Шай-

² Лютністи – музики, які грають на лютні (музичний інструмент).

³ Мається на увазі ритуал побиття шайтана камінням під час хаджу (джамра).

тана – з його історією про вигнання з Раю, про сутність його “роботи” і його тягар – побиття камінням. Він заперечує певні моменти, вказуючи на фанатичність людей, коли ті хочуть “звалити” все зло світу на когось одного. Він відстоює свою думку і свої переконання, але ці переконання практично не розходяться зі звичним його образом, у його словах немає нічого революційного – лише мудрість і виваженість. Памук не створив свого міфу в главі під номером сорок сім. Він переказав те, що було загальновідомим, додавши лише дрібку свого таланту, щоб зробити страву смачнішою.

Павич діє не так обережно – він створює свою теорію і навіть свою власну карту потойбічного світу, поділяючи його на три (!) пекла; “його” Шайтан має ім’я і є смертним. Павич експериментує не лише з образом мусульманського диявола – він хоробро береться творити нові образи Асмодея і Сатани, наділяючи їх схожими рисами, узагальнюючи три образи в одному.

Романи “Мене називають Червоний” і “Хозарський словник” не можна вважати схожими в чомусь конкретному, окрім приналежності до однієї літературної течії. Нашою метою було дослідити певний архетип і його трактування у цих двох письменників, один з яких серб християнського віросповідання, а інший – мусульманин-турок. Павич і Памук втілюють образи людей Європи та Сходу – і цей географічно-культурний фактор має незаперечний вплив на невербальну й вербальну поведінку, тобто особливість мислення й письма цих двох письменників.